

ЂУРО ВУЈОВИЋ

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК У ЦРНОЈ ГОРИ У ОДНОСУ НА ДИРЕКТИВУ ЦК КПЈ О УСТАНКУ И НА УСТАНКЕ ОСТАЛИХ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

У једној својој студији из 1971. године Милија Станишић је Тринаестојулски устанак назвао „јединствени феномен другог свјетског рата“, а у саопштењу које је пријавио за овај научни скуп Бранко Петрановић га је назвао „јединствени феномен у Европи“. Оваква квалификација заснива се на чињеници да је ријеч о општенародном устанку црногорског народа против италијанског окупатора, који је покренут у вријеме када је читава Европа стењала у фашистичком ропству, а силе Осовине нападе на Совјетски Савез и њихове елитне јединице брзо продирале на совјетску територију и у тренутку када још нигдје није било таквог устанка.

Као што је познато, оружане акције су отпочеле 13. јула нападима герилских група на саобраћајнице, карабињерске и финансијске посаде и мање окупаторске гарнизоне, да би послје два-три дана прерасле у општенародни устанак, у којем је узело учешће око 32 000 бораца. За десетак дана ослобођена је готово читава Црна Гора, изузев градова Подгорице, Цетиња, Никшића и Пљеваља и градова у Приморју. У току устанка избачено је из строја око 4800 непријатељских војника и официра, од којих је преко 1850 било погинулих и рањених (остало су заробљени). У руке устаника пао је и велики ратни плијен у оружју, храни и ратном материјалу.

Окупатор је био изненађен размјерама устанка и депримиран поразом који је претрпио. Да би изашао на крај са устанком, довукао је велике снаге изван Црне Горе, претежно из Албаније, ангажујући у свему преко 100 000 војника против устаничког покрета. Суочени са тако великим снагама непријатеља, опремљеним најмодернијом ратном техником и наоружањем, а без ратног искуства и ближег познавања војне концепције устанка, устаници су посустали и окупатор је путем своје контраофанзиве за око мјесец дана успио да поново окупира Црну Го-

ру. Устаничке снаге су се осуле и разишле кућама и по збјеговима, а устаничко језгро, извлачећи поуке из устаничких догађаја, предузело је кораке да се у новим условима организује и настави борбу против непријатеља, која је заиста убрзо и настављена. Но, овом приликом од нашег посебног интереса је одговор на питање: Како је дошло до онако еруптивног и масовног устанка у Црној Гори у јулу 1941. године, по чему је био изузетна појава међу устанцима у Југославији и феноменална у свијету, и који су то општи и посебни услови који су то омогућили?

Слиједећи народнофронтовску и антифашистичку политику, Комунистичка партија Југославије је на својој петој земаљској конференцији октобра 1940, у јеку захуктало другог свјетског рата, утврдила платформу према којој је усмјеравала свој рад на организовање отпора фашистичком агресору. С тим у вези Партија је у вријеме априлског рата 1941. пружила активну подршку ратним напорима у одбрани земље. Десетог априла 1941, тј. истог дана када су Њемци ушли у Загреб и када је проглашена квислиншка творевина Независна држава Хрватска и постало јасно да је одбрана Краљевине Југославије безизгледна, ЦК КПЈ је у истом граду одржао сједницу на којој је ријешено да Комунистичка партија настави борбу против агресора, без обзира на исход априлског рата. На тој основи је на сједници формиран Војни комитет с Титом на челу, а само пет дана доцније, 15. априла, ЦК КПЈ је издао проглас у коме је саопштио да ће Партија и народ, без обзира на судбину Краљевине Југославије и њене војске, остати у ратном стању с агресорима и да ће „устрајати до коначне побједе у првим редовима народне борбе против освајача“. Тако је после слома југословенске војске у априлском рату и окупације земље, борба против окупатора постала главни циљ политике руководства Комунистичке партије Југославије. На Мајском савјетовању КПЈ у Загребу изложен је концепт ослободилачке борбе против окупатора као свенародног рата, као и концепт друштвено-историјске садржине те борбе.

Када је 22. јуна Хитлерова Њемачка напала Совјетски Савез, ЦК КПЈ је оцијенио да су, поред унутрашњих, сазрели и спољно-политички услови за отпочињање борбе против окупатора, па су зато још више убрзане текуће политичке и војне припреме. У међувремену је Политбиро ЦК КПЈ из Загреба прешао у Београд, да би 4. јула у проширеном саставу одржао састанак на коме је донио одлуку о отпочињању борбе против окупатора. На том састанку, вјероватно из конспиративних разлога, није донесен никакав докуменат, али се из радова Тита, Ђиласа и Темпа, актера и учесника састанка, види да је на састанку закључено да се отпочне са партизанским облицима војне акције против непријатеља, ситнијим и крупнијим, у зависности од конкретних услова и могућности.

О томе Темпо у својим мемоарима „Револуција која тече“ између осталог пише: „Облици борбе зависе од услова који постоје у разним дјеловима земље. Има крајева гдје је становништво у цјелини непријатељски расположено према окупаторима, а има и таквих гдје становништво још гаји илузије о „ослободилачкој“ мисији окупатора. Осим тога, поједини равничарски крајеви нијесу најпогоднији за развијање борбе, што није случај са брдским теренима. Тамо гдје постоје услови, треба одмах прићи организовању мањих, лако покретљивих партизанских одреда. Они треба да буду способни да изненада, снажно ударе по непријатељу и да се онда брзо пребацују на друге терене, далеко од извршене акције. Својом покретљивошћу ови одреди морају бити способни да избјегну свако опкољавање од стране непријатеља. С друге стране, тамо гдје не постоје услови за партизанско ратовање, треба организовати мање, углавном диверзантске групе. То посебно важи за градове“.

На састанку Политбироа је одлучено да поједини чланови руководства добију изванредна овлашћења да сами могу доносити одлуке, мимо руководства на терену, и да ради што хитнијег преношења директиве о устанку и организовања оружане борбе отпутују у разне дјелове земље. Тако је одлучено да у Црну Гору иде Ђилас, у Србију Сретен Жујовић, у Босну и Херцеговину Светозар Вукмановић Темпо, итд.

Поред општих услова, о којима је досад било ријечи, који су били мање-више једнаки за све и глобално детерминисали устанке народа Југославије, постојали су и посебни услови који су, по обиму и интензитету, одређивали различитости између устаничких покрета у разним дјеловима земље. У тим условима превасходно треба тражити кључ за објашњење онако ексклузивног устанка какав је био Тринаестојулски у Црној Гори.

Након Ђиласовог доласка у Црну Гору одржан је, у његовом присуству, у Стијени Пиперској састанак Покрајинског комитета КПЈ, на коме је пренесена директива о устанку и одлучено да се у што краће вријеме приступи њеној реализацији на терену. Историографски није утврђено којег дана је одржан гај састанак. Помињу се два датума: 8. и 10. јул 1941. Склон сам да вјерујем анализи коју је о том проблему дао Бошко Ђуричковић, тј. да је састанак одржан 10. јула 1941. године, а како је у литератури иначе стајало све до 1961. године, па и у књизи Батрића Јовановића која је тих година изашла из штампе, али овдје није мјесто да се о томе шире говори. На састанку, Покрајински комитет је одлучио да оружана борба против окупатора отпочне што прије и да се постојеће ударне групе преименују у герилске одреде који ће уништавати карабињерске и финансијске станице по селима и мањим варошима, рушити комуникације, кидати телефонске линије, нападати мање непријатељске колоне, уништавати жандармеријске станице и изводити друге акције сличног карактера. Мјесним комитетима је став-

љено у задатак да ове акције организују у највећој тајности, преко својих војних комисија.

Послије састанка чланови Покрајинског комитета и друга делегирана лица пренијела су на терен директиву о устанку онако како је она изворно интерпретирана. Треба рећи да је 12. јула 1941. објављен проглас ЦК КПЈ народима Југославије у коме их позива на општенародни устанак, али тај проглас није стигао у Црну Гору, а такође ни сличан проглас ЦК КПЈ од 25. јула исте године. На основу усменог казивања Митра Бакића, које је експлицирао Батрић Јовановић у својој књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији I“, у историјској публицистици доста је проширено увјерење да се Бакић, дошавши из Црне Горе у својству члана Војне комисије ЦК КПЈ, у Београду 5. јула 1941. састао са Титом и Иваном Милутиновићем, обавијестио их о ситуацији у Црној Гори, броју ударних група и бораца у њима, наоружању, утицају КПЈ и расположењу народа, и да је на бази тога Тито донио одлуку да се у Црној Гори, дигне општи народни устанак, коју је Бакић и пренио у Црну Гору. Ако се и узме да су ови подаци тачни, треба рећи да наведена директива није имала утицаја на догађаје у Црној Гори, јер је Бакић у Црну Гору (Беране) стигао 19. јула, а до тада се десило све оно што је карактерисало јулски устанак. Према томе, јулски устанак у Црној Гори је избио на основу директиве ЦК КПЈ од 4. јула односно директиве Покрајинског комитета КПЈ од 10. јула.

Мада су директивом предвиђене диверзантске и мање оружане акције, десило се то што се десило. За свега неколико дана избио је општи народни устанак. Оружана борба попримила је размјере које се нијесу могле наслутити. Поставља се питање: откуда таква изненадна и неочекивана појава и који су то посебни услови који су одлучујуће утицали да се ситуација тако развије? На ово питање аналитички је дао одговоре Милија Станишић у својој студији „Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата“. Акцептирајући његово мишљење, навешћемо нешто другачијим редосљедом неке главне факторе који су опредјељујуће утицали да се ситуација развије тако како се развила.

Прије свега, организација КПЈ као руководећа политичка снага (све друге су биле мање-више у расулу или у дефанзиви) у погледу бројног стања чланства и његов социјалне структуре знатно се разликовала од организација КП у другим крајевима Југославије. У вријеме устанка на територији данашње републике Црне Горе било је 1780 чланова КПЈ и око 5000 чланова СКОЈ-а. У поређењу са укупним бројем чланства КПЈ, произилази да је Партија у Црној Гори у односу на број становника за око шест пута била јача од југословенског просјека. Исти однос је био и у организацији СКОЈ-а. За једну изразито кадровску партију, каква је била КПЈ, наведени податак био је од великог значаја.

Од посебног значаја је било такође то што је КПЈ у Црној Гори по својој социјалној структури била претежно сељачког састава. Пошто је за вријеме устанка око 80% чланова Партије у Црној Гори било лоцирано на селу, то је Партија била у могућности да својом активношћу мање-више прекрије све регионе Црне Горе и изврши снажан утицај на сељаштво и покрене га у масовну оружану борбу. Ово тим више што је у политичку акцију ангажовала бројну комунистичку интелигенцију, која је потицала опет претежно са села и живјела на селу (само око 850 интелектуалаца који су се школовали или службовали ван Црне Горе дошли су послије априлског рата у своја родна мјеста).

За дату ситуацију од битног значаја била је чињеница што је КПЈ у Црној Гори имала чврсту организацију, чије цјелокупно чланство је било наоружано, као што су били наоружани готово и сви Црногорци. Само у складиштима партијских организација и код појединаца на које је Партија могла да рачуна било је око 12000 пушака, 30 митраљеза и 135 пушкомитраљеза са великим количинама муниције. К томе треба додати да је КПЈ, која је у годинама уочи рата постигла доминантан политички утицај на масе, у периоду од капитулације Југословенске војске до јулског устанка извршила значајне војне и политичке припреме за устанак. У том периоду она је формирала и обучила за борбу 285 ударних група са око 62000 људи, а евидентирала је око 15000 људи спремних да на позив ступе у оружану борбу против окупатора.

Овим битним треба додати и друге чиниоце, такође важне за избијање Тринаестојулског устанка. Ту прије свега спада богата и жива слободарска традиција и снажно национално осјећање који су били водећи мотиви за ступање у борбу доброг цијела народа који идејно и политички још није био предедијен уз револуционарне снаге, затим, након ступања СССР у раг, на бази традиционалних веза Црне Горе са Русијом, тзв. руски фактор, који је за комунисте, уз то, био још и совјетски односно социјалистички фактор, затим фактор слободарског поноса Црногораца односно њиховог слободарско-такмичарског менталитета, психолошки фактор и други. Када се узму у обзир и саберу сви ти фактори, тј. сви општи и посебни услови, даде се објаснити фрапантан војни и друштвено-историјски феномен који називамо општим именом Тринаести јул.

За предмет ове теме од мањег значаја су несналажења до којих је долазило у руковођењу устанком усљед устаничке бујнице и изненадних ситуација, те недовољног познавања партизанског начина ратовања. Ту се највише испољило лавирање у ставу М. Ђиласа, делегата ЦК КПЈ, који се уплашио да се догађаји одвијају мимо директиве ЦК КПЈ, па је издао директиву о свођењу општенародног устанка на оквире герилских акција (тзв. друга директива ПК КПЈ), а када је брзо дошао до сазнања о негативним ефектима те директиве издао је нову директиву о општем народном устанку (тзв. трећа директива ПК

КПЈ). Ипак, када је устанак био при крају са својим негативним завршетком, Ђилас је на покрајинском партијском савјетовању, одржаном око 10. августа у Пиперима, закључио да је било погрешно дизати општи народни устанак, већ да се требало држати герилског начина борбе. Разумије се овдје се радило о неразумијевању стратегијске концепције да је герилски (партизански) рат форма народног устанка.

За разлику од јулског устанка у Црној Гори, устанци осталих народа Југославије јавили су се мало касније и текли су поступније а, уз то, устаничка масовност није карактерисала све југословенске просторе а неки у 1941. години једва да су или уопште нијесу осјетили мирис устанка.

У Србији је, истина, до прве оружане акције дошло већ 7. јула и тај дан се у овој земљи слави као дан устанка, али до стварног устанка у овом дијелу Југославије дошло је фактички тек крајем љета и током јесени 1941. године. Средином јула у Србији је дјестовало седам партизанских одреда, али који су бројили тек по коју десетину бораца, да би се до краја августа знатно омасовили, и било их је 21. У почетку одреди су изводили изразито партизанске акције, а од краја љета прешли су у нападе на веће центре, уништавајући њемачке гарнизоне или их приморавајући на одступање. Средином септембра Главни штаб НОП одреда Југославије, с Титом на челу, пренио је своје сједиште из Београда на ослобођену територију западне Србије, да би убрзо у Столицама код Крупња одржао војно-политичко савјетовање на коме је преименован у Врховни штаб НОП одреда Југославије а штабови земаља и покрајина Југославије постали су главни штабови. Током јесени ослобођен је највећи дио западне Србије а сједиште Врховног штаба и ЦК КПЈ постало је Ужице. Истовремено је оружана борба добила шире размјере у источним и јужним дјеловима Србије.

У Босни и Херцеговини и Хрватској устанци су избили 27. јула и то у крајевима у којима је живјело претежно српско становништво, изложено усташком терору у оквиру Павелићеве Независне државе Хрватске. Отпор српског народа у овим крајевима усташком геноциду, добио је пун израз и рационалан смисао кроз устанке које је организовала и предводила Комунистичка партија Југославије. Прије тога у источној Херцеговини против усташког терора избио је спонтано самоодбрамбени устанак (тзв. јунски устанак), који је фактички претеча устанка народа Југославије.

Прве оружане акције у Босни и Херцеговини прерасле су убрзо у општи устанички покрет у Босанској крајини, већем дијелу источне Босне и у источној Херцеговини. Истовремено су се партизанске оружане акције изводиле и у готово свим другим дјеловима Босне и Херцеговине а у јесен 1941. године устанак је захватио и подручје средње Босне.

Послије првих оружаных акција у Хрватској, устаничке акције широких размјера захватиле су Ликом и Книнску краји-

ну, у којима су створене ослобођене територије. На Кордуну, Банији и једном дијелу Горског котара оружане акције партизанских одреда имале су у почетку карактер одбрамбених борби за заштиту збјегова народа који се од усташког терора склањао по шумама, да би крајем љета прерасле у офанзивне акције које су довеле до стварања ослобођене територије. Током 1941. године оружане борбе су се ту и тамо, а поготово оружане акције у неким градовима, огласиле и у Хрватском приморју, Далмацији и Славонији.

У Словенији су оружане акције почеле 22. јула, а крајем тог мјесеца и почетком августа више партизанских чета је дјејствовало у Горењској и Штајерској, па су ту формиран и први партизански батаљони. Крајем љета 1941. године више партизанских чета дјејствовало је у Љубљанској покрајини и у Словеначком приморју. Снажан центар антиокупаторске активности била је Љубљана.

У Македонији је покретање оружане борбе против окупатора доведено у питање понашањем секретара Покрајинског комитета тамошње организације КПЈ Шаторова, који је прогласио припајање те организације Бугарској радничкој партији и поводом напада Њемачке на Совјетски Савез позвао македонски народ на солидарност са СССР-ом, чија ће армија, како је рекао, донијети слободу и омогућити стварање „совјетске Македоније“. Обавјештен о стању у овој организацији, Политбиро ЦК КПЈ је донио одлуку о искључењу Шаторова из КПЈ и суспендовању Покрајинског комитета, али је Шаторов одбио и ове одлуке. Посредовањем Коминтерне, која се сагласила да македонска покрајинска организација остане у саставу КПЈ, ЦК КПЈ је средином септембра 1941. спровео одлуке о искључењу Шаторова из КПЈ и именовању новог Покрајинског комитета КПЈ. Тек након тога су створени основни услови за отпочињање оружане борбе против непријатеља у овој покрајини, али је у 1941. години све ипак започето и завршило се само нападом на непријатељско упориште у Прилепу 11. октобра, након чега је противдјејством крупних снага бугарске окупационе армије заустављено ширење партизанских акција.

Јулски устанак у Црној Гори самим тим што је избио плаховито и попут ерушције и био први општи народни устанак у Југославији има изузетан карактер, али је баш због тога био изложен и посебним тешкоћама и репресалијама од стране непријатеља, испољеним кроз снажну и енергичну италијанску противофанзиву. Само два дана послје почетка устанка командант 9. италијанске армије. А. Пирцио Бироли издао је наредбу о саставу и глобалној употреби јединица које ће интервенисати у Црној Гори а два дана касније отпочела је велика окупаторска офанзива. За разлику од тога, захваљујући доста другачијим околностима, посебно поступнијим токовима развоја устанка, у западној Босни и Херцеговини је до офанзиве окупатора тошло 40 дана послје првог устаничког пуцања, а у Србији чак

80 дана послије првог испаленог метка на непријатеља. Само ове чињенице имале су за последицу, бар за први тренутак, повољније услове за развој устанка у тим дјеловима земље.

Међутим, на развој устанака и народноослободилачког покрета у цјелини почели су убрзо да дјелују у све већој мјери и многи други фактори, што је пореметило првобитно стање односа и услова и у повећаном степену репродуковало промјенљиву срећу у војној и политичкој сфери у разним крајевима Југославије. Тако је у Црној Гори крајем 1941. и почетком 1942. године устанички покрет поново био на узлазној линији. У исто вријеме у западној Србији је изгубљена ослобођена територија са центром у Ужицу и народноослободилачки покрет у Србији запао у тежу кризу за дужи период. У 1942. години главни колоплет догађаја у крилу народноослободилачког покрета помјерао се према западним дјеловима земље, прије свега према ширем подручју Босанске крајине и сусједним дјеловима Хрватске. У то вријеме у источним дјеловима земље народноослободилачки покрет запада у дубоку кризу. У Црној Гори он је у другој половини 1942. и првој половини 1943. године преживљавао најтежи период свога битисања.

Л И Т Е Р А Т У Р А

П о с е б н а и з д а њ а

Ослободилачки рат народа Југославије 1941 — 1945, књ. I и II, Београд 1957. и 1958.

Батрић Јовановић, Црна Гора у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији I, Београд 1960.

Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985.

Расправе, чланци и прилози

Саво Брковић, Састанак Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у Стијени Пиперској одржан је 8. јула 1941. године, ИЗ, 1/1961.

Љубо Анђелић, Тринаестојулски устанак и италијанско-квислиншка офанзива на ослобођеној територији у Црној Гори, Боки и Санцаку (13. јул— 16. август 1941.), ИЗ, 2/1961.

Батрић Јовановић, Неке примједбе на чланак „Тринаестојулски устанак и италијанско-квислиншка офанзива на ослобођеној територији у Црној Гори, Боки и Санцаку (13. јул — 16. август 1941.)“, ИЗ, 2/1962.

Љубо Анђелић, Поводом примједба Батрића Јовановића на чланак „Тринаестојулски устанак и италијанско-квислиншка офанзива на ослобођеној територији у Црној Гори, Боки и Санцаку (13. јул — 16. август 1941.)“, ИЗ, 3 — 4/1962.

Милинко Ђуровић, Тринаестојулски устанак, Устанак народа Југославије, књига шеста, Београд 1964.

Јован Вујошевић, Оцјене о тринаестојулском устанку у архивској грађи, ИЗ, 4/1966.

Буро Вујовић, Покрајинско савјетовање КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од 8. августа 1941. године, ИЗ, 2/1967.

Др Веселин Ђуретић, Карактеристике устанка 1941. године у Црној Гори и Босни и Херцеговини (паралела), ИЗ, 2 — 3/1969.

Милија Станишић, Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата, ИЗ, 1 — 2/1971.

Др Владо Стругар, О тринаестојулском устанку (предмету науке и умјетности), ИЗ, 1 — 2/1971.

Др Буро Вујовић, Искуства из тринаестојулског устанка и неке карактеристике НОБ-а у Црној Гори 1941. године, Војноисторијски гласник, 2/1971.

Милија Станишић, напредна интелигенција у Црној Гори и њено учешће у тринаестојулском устанку, ИЗ, 1 — 2/1974.

Бошко Ђуричковић, Два датума, ИЗ, 4/1979.

Бошко Ђуричковић, Једно мишљење о „директивама ЦК“ за јулски устанак, ИЗ, 1/1980.

Бошко Ђуричковић, Још једанпут о датуму одржавања састанка ЦК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак у јулу 1941. године, ИЗ, 1/1981.

Buro Vujović

THE 13th JULY'S UPRISING IN MONTENEGRO RELATING TO THE ORDER OF THE CENTRAL COMMITTEE OF YUGOSLAV COMMUNIST PARTY AND TO THE REBELLIONS OF THE OTHER YUGOSLAV NATIONS

S u m a r y

The July's uprising in Montenegro, in 1941 had a common national character. Around 32000 fighters took place in it and in a very short time almost whole Montenegro, except few towns, had been released. The struggle against the occupier, under the leadership of The Communist Party, started on the base of the order of Central Committee of The Yugoslav Communist Party dated July the 4th 1941, but it exceeded that order, with which armed actions of geril character were planned for the first stage of the rebellion.

Even the organizers of the rebellion in Montenegro were greatly surprised, in respect to its massiveness and quickness. Nevertheless, a deeper analysis can explain causes of that phenomenon, inter alia they are: 1) Powerful influence of Yugoslav CP organization on people which in Montenegro was for six times numerically stronger than Yugoslav average; 2) Authoritative organization of the Communist Party, whose whole membership was armed, as well as almost all Montenegrins; 3) Aspirations to freedom and a firm national feeling; 4) Russian factor, which was for communists socialistic factor as well, etc.

The July's rebellion in Montenegro was followed by uprisings of the other Yugoslav nations a little bit later and moderately. It resulted in a fact that occupier in the case of July's uprising had an immediate reaction with a strong counteroffensive and in one month period he crushed a rebellion, what was not a case with rebellions in other parts of the contry. In West Bosnia and Hercegovina, for example, occupiers' conteroffensive happened forty days afer the first rebellors shot, while in Serbia even 80 day after the first round was fired to the enemy. Those facts, in theirself, resulted in more favourable conditions for the expansion of rebellion in that parts of the country. But, simultaneously more other factors started to act, which essentially influenced further events in whole Yugoslavia as well as in some regions of Yugoslavia.

